

наслідки. За результатами такої дискусії може бути сформовано для уряду України комплекс узгоджених пропозицій щодо напрямів продовження трансформації власності, відновлення виробничого потенціалу України, реформування системи економічних відносин і забезпечення на цій основі соціально-економічного розвитку держави, які дозволять скоригувати та уточнити існуючу політику щодо трансформації власності та економічних реформ.

Продовження діючої політики трансформації власності і реформування економічних відносин веде Україну до безнадійної технічної, економічної і соціальної відсталості, ставить під сумнів збереження її незалежності й державності з усіма можливими трагічними політичними і соціальними наслідками.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Лукінов І.* Економічні трансформації. — К.: АТ «Книга», 1997. — 456 с.
2. *Амоша А. И.* Рыночные аспекты развития экономики в регионе / Институт экономики промышленности НАНУ. — Донецк. — 1999. — 309 с.
3. *Голоиков В. И.* Приватизация как фактор перехода Украины к рыночной экономике // Экономика Украины. — 1996. — № 8. — С.13—22.
4. Економіка України: потенціал, реформи, перспективи: У 5 т. / В.Ф. Бесєдін (ред.); Науково-дослідний екон. ін-т. — Т.2: Проблеми реформування відносин власності в Україні. — К., 1996. — 312 с.
5. Інвестування і приватизація підприємств у галузевій видозміні / О. Д. Рябченко, І. І. Калініченко, О. П. Михайленко, П. В. Циба. — Х.: Основа, 2000. — 88 с.

К. Т. КРИВЕНКО, д-р екон. наук,
В. Р. ЧЕРНИШУК, канд. екон. наук

ВІДЧУЖЕННЯ ПРАЦІ У ПЕРЕХІДНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Перед вітчизняною економічною теорією стоїть завдання великої наукової ваги: дослідити корінні питання трудових відносин у перехідній економіці. Проблема відчуження праці і вільної праці є центральною для розвитку перехідної економіки, формування її соціально орієнтованого спрямування, піднесення ролі людини праці та трудових колективів у всій системі виробничих

відносин. Дослідження сутності й гостроти відчуження праці дає можливість дати відповідь на питання:

1. Чому таке явище існує в перехідній економіці післясоціалістичної країни?

2. Які соціально-економічні суперечності воно відбиває в собі?

3. Які негативні соціально-економічні наслідки має суспільство від наявності відчуження праці?

4. Чому саме суспільство постсоціалістичної України має змінити курс економічних реформ таким чином, щоб поступово усунути чинники, які породжують відчуження праці і звужують соціально-економічний простір для функціонування вільної, мотивованої праці?

Зазначимо, що питання про критерії трудових відносин, їх структуру, незважаючи на свою важливість, поки що не опрацьовані з погляду реалізації діалектичного та системного підходу. Систематизація категорій трудових відносин, в тому числі й таких їхніх складових, якими є відчужена праця, визволена праця (вільна праця), підневільна праця, наймана праця на основі застосування науково обґрунтованих критеріїв поки не зроблена. Особливо це стосується категорії відчуження праці. Навіть таке питання, чи є трудові відносини певною структурною складовою економічних відносин, як буде показано нижче, є дискусійним.

Трудові відносини, з одного боку, є складовою продуктивних сил, а з іншого — складовою економічних відносин. У пострадянській Україні відбувається складний і суперечливий процес: трансформація трудових відносин системи одержавленого соціалізму в трудові відносини системи соціально орієнтованого економічного ладу. В ст. 13 Конституції України записано: «Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки» [1], «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними», вказується в ст. 22 [1].

Проте, незважаючи на правові положення Конституції України, реальний стан соціально-економічних перетворень не збігається з багатьма положеннями Основного Закону. Проявом цього є формування номенклатурно-капіталістичного ладу, зубожіння значних верств трудового народу, масове безробіття та відчуження праці, яке набирає гострих форм.

Загальнометодологічні аспекти відчуження, його зняття і свободи сформулював ще у першій половині XIX ст. відомий німецький філософ Гегель. За Гегелем, відчуження — це інобуття абсолютної ідеї. Рух абсолютної ідеї на шляху до самої себе, до

самопізнання себе в багатоманітності, представляє собою відчуження і його зняття. Відчуження в Гегеля ототожнюється з об'єктивізацією, опредмечуванням, уречевленням. Природа і суспільство є різними формами відчуження абстрактної ідеї. У Гегеля відчуження — це процес виникнення з «чистої» ідеї природи, а потім духу. Антиподом відчуження за Гегелем є свобода. Свобода передбачає і відчуження і його зняття [2, с. 25]. Отже, Гегель, як і теоретики «суспільного договору», вважав свободу засобом зняття відчуження.

У Гегеля є важливі думки щодо економічної свободи і економічного відчуження. Свій підхід до розкриття взаємозв'язку економічної свободи і економічного відчуження він показує на прикладі відносин між паном і рабом. Формально пан вважається вільним, а раб його підлеглим. Але в дійсності пан не може жити без того, щоб раб не відчужував на його користь свою працю. Тому ані раб, ані пан не є вільними в реальності. «Пан, який протистоїть рабу, не був же істинно вільним, бо він ще не бачив у другому з повною ясністю самого себе. Тільки через звільнення раба стає, значить, повністю вільним також і пан» [2, с. 248].

Але, як показали дослідження наступних вчених, раб перетворюється в найманого працівника, а пан — у власника засобів праці й життя. Аналіз діалектики свободи і підлеглих є в той же час дослідження так званих «первинних» і «вторинних» фігур відчуження. «Первинна» фігура — це той, від якого відчужується, «вторинна» — на користь якого відчужується. Пан і представляє собою цю вторинну фігуру відчуження — «... вільну, але реально залежну від матеріальної діяльності свого раба» [2, с. 246].

У «Філософії духу» Гегель уперше в науці порушив проблему відчуження праці [2, с. 343], яку, починаючи з К.Маркса, почали досліджувати як філософи, так і політекономісти. Але саме Маркса можна назвати класиком теорії відчуження праці. Це соціально-економічне явище, характерне для епохи капіталізму, він досліджував у багатьох працях. Серед них особливої уваги заслуговують такі: «Конспект книги Джемса Мілля «Основи політичної економії» [3, с. 5—37], «Економіко-філософські рукописи 1844 року» [4, с. 39—59] і перший том «Капіталу» [5].

К. Маркс розглядав відчуження праці як відправний пункт політико-економічних досліджень за капіталізму. Виходячи з розуміння капіталу як накопиченої праці і використовуючи метод діалектичного матеріалізму, він виводив відчуження праці як причину і протилежність капіталу. Відношенням, в якому праця і капітал представляють собою протилежності, є приватна влас-

ність. А приватна власність виступає як єдність двох моментів: суб'єктивного — праці і об'єктивного — капіталу. Взаємовідношення праці і капіталу, що фіксується як протилежність у приватній власності, і є відчуження праці. Таким чином, відчуження праці є процес, а приватна власність — його результат. Маркс бачив відчужуючий вплив на працю трьох факторів: нагромадження капіталів, поділу праці і заробітної плати. «У міру розвитку... поділу праці, з одного боку, і нагромадження капіталів, з другого, робітник усе більшою й більшою мірою попадає в повну залежність від роботи...» [4, с. 48].

Під поняттям «відчуження праці» К. Маркс об'єднував такі явища:

1) праця, яка не є добровільна, а примусова, вимушена праця [4, с. 65];

2) праця, що належить не робітнику, а іншому, і сам він у процесі праці належить не собі, а іншому [4, с. 65];

3) відношення робітника до продукту праці як до предмета чужого, що над ним панує [4, с. 86];

4) відчуження людини до людини [4, с. 89];

5) приватна власність, з одного боку, є продуктом відчуженої праці, а з другого боку, засобом її відчуження, реалізацією цього відчуження [4, с. 91].

Відчуження праці має декілька форм свого прояву. Але як явище воно можливе лише за тих соціально-економічних умов, в яких відсутня вільна праця.

Що таке вільна праця? Вона пов'язана з таким суспільним явищем як свобода. «Свобода — притаманна людині специфічна здатність діяти відповідно до своїх цілей та інтересів, які виражають переважно не наявну (вже здійснену), а майбутню, головним чином можливу, реальність» [6, с. 609]. Праця має безпосередній зв'язок з економічною свободою людини. «Категорія економічної «свободи», — пишуть М. Дутченко і О. Плотников, — ґрунтується на традиційному розумінні свободи як здатності до активної діяльності відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, у ході якої суб'єкти добувають поставлених перед собою цілей» [7, с. 39]. Будучи своєрідною мірою культурності і соціальності людини, свобода набуває рис своєрідного критерію суспільно-історичного прогресу суспільства, його економічних та трудових відносин. Наявність у суспільному виробництві відчуження праці є показником більшого чи меншого обмеження вільної праці.

В економічній літературі використовується ще один вираз, який протистоїть терміну «відчуження праця» — «визволена праця» [8]. Поняття «визволена праця», на наш погляд, є діалектичною складовою іншого поняття — вільна праця. Термін «визволена праця» означає, що в класовому суспільстві завдяки еволюційному процесу розвитку суспільства, проведеними кардинальними реформами чи завдяки здійсненню революції визволена праця стає вільною працею. Перехід нашої країни від системи одержавленого соціалізму до соціально орієнтованої економіки логічно мав на меті визволити трудящих від адміністративно-командної радянської бюрократії, яка пригнічувала людей праці, різко обмежувала їхню свободу. «Проблема відчуження і визволення праці, — справедливо вказує А. Бузгалін, — вважається центральною для розвитку перехідної економіки» [8, с. 149].

Більш конкретно, вільній визволеній праці властиві такі риси, які в майбутньому мають бути досягнуті в Україні. По-перше, це така праця, яка не пов'язана з експлуатацією людини людиною. В Україні, як вважають економісти [див.: 9], відносини експлуатації трудящих номенклатурно-буржуазним класом існують.

По-друге, вільна праця не повинна бути для особи примусовою. В даному випадку ми виокремлюємо поняття «необхідність праці» від «примусовості до праці». У виробничому суспільстві праця є необхідною для кожної працездатної особи, оскільки саме праця є безпосереднім джерелом для отримання засобів до існування. У колишньому СРСР існував механізм примусу до праці. Так, в ст. 60 Конституції СРСР було сформульовано положення не тільки про право особи на працю, але й обов'язок її до праці. «Обов'язок і право честі кожного здатного до праці громадянина СРСР — сумлінна праця в обраній ним області суспільно корисної діяльності, додержання трудової дисципліни. Ухилення від суспільно корисної праці є не сумісним з принципами соціалістичного суспільства» [10]. Неодмінність праці розповсюджувалась на всіх громадян незалежно від їх соціального та майнового становища, освіти, расової і національної протилежності, статі і місця проживання та від особистих побажань. Водночас заборонялось вільне підприємництво. На думку А. Бузгаліна, одержавлення робочої сили (в певній мірі навіть примусове поєднання працівника із засобами виробництва) означало його експлуатацію державою [8, с. 149].

По-третє, вільна праця можлива тоді, коли суб'єкт праці є водночас і суб'єктом засобів праці, з якими він взаємодіє. Теоре-

тики соціалізму мислили, що тільки при переході від капіталізму до соціалізму суспільство забезпечить безпосереднє поєднання праці, власності та пов'язану з ним безпосередньо суспільну працю.

«Оволодівши всіма засобами виробництва, — писав Ф. Енгельс, — з метою суспільно-планомірного застосування, суспільство знищить існуюче нині поневолення людей їх власниками засобами виробництва. Само собою зрозуміло, що суспільство не може визволити себе, не визволивши кожної окремої людини» [11, с. 287]. Цю ж точку зору, але з інших методологічних позицій, поділяє видатний американський соціолог і економіст Д. Белл: «Оскільки людина не може жити в природному стані, проблема полягає в тому, як зменшити залежність однієї людини від другої, водночас перетворюючи її з примітивної істоти в соціалізовану особу» [12, с. 585].

Взагалі можна стверджувати, що теоретики різних шкіл достатньо ґрунтовно опрацювали положення, за яких умов праця може бути вільною і невідчуженою. Але таких умов ще не існує в жодній соціально-економічній системі, які має світова спільнота на рубежі XXI ст. Тому відчуження праці є спільною категорією для усіх країн, незалежно від їх економічного, політичного і культурного розвитку. Разом із тим слід зауважити, що відчуження праці в кожній країні має свій рівень гостроти, своє формаційне забарвлення. Ми вважаємо, що в колишній світовій системі соціалізму відчуження праці мало форми, які за своїм змістом є характерними для адміністративно-командної моделі організації соціалізму, а саме: бюрократичні методи організації праці та, що впливає з цього, активне використання позаекономічного примусу до праці. У зв'язку з цим праця формально вільних громадян була фактично підневільною.

Відчуження праці є явищем системи трудових відносин. Але зміст відчуження праці, рівень його гостроти, масштаби охоплення сукупної робочої сили безпосередньо визначаються, перш за все, суспільним характером трудових відносин. Ми поділяємо думку економістів щодо необхідності виділяти в системі виробничих відносин соціально-економічні трудові відносини. Ми підтримуємо думку і аргументи саме цієї групи економістів. При цьому для нас є найбільш прийнятним аналіз структури трудових відносин, який виділяє в їх системі технологічні, організаційно-технологічні і соціально-економічні. «Технологічні відносини, — пише В. Врублевський, — виникають між працівниками в результаті послідовності і взаємозалежності виробничих функцій,

виконуваних ними в процесі праці, тобто в результаті функціонування поділу праці, узятого зі сторони виробничих факторів» [13, с.17—18]. Ця форма трудових відносин є складовою продуктивних сил і характеризує зміст праці. Зміст праці відбиває рівень розвитку особистого моменту — робочої сили та речових елементів продуктивних сил. Від рівня розвитку засобів виробництва і робочої сили залежать склад і структура трудових операцій, професійний склад працівників, види праці (проста, складна, ручна і механізована, легка і тяжка праця та ін.).

Удосконалення засобів праці, техніки і технології виробництва, підвищення рівня вмілості та майстерності працівників підносять зміст праці, а разом із тим і рівень розвитку самого працівника, збагачують сутність людини та її продуктивну силу. Збагачена людина — робітник, інженер, вчений, менеджер, підприємець — збагачує свою зовнішню силу — засоби праці, а в їх системі — знаряддя праці, що забезпечує зростання продуктивності сукупної праці та обсягів суспільного продукту для задоволення потреб людей.

Наступний елемент трудових відносин — організаційно-технологічні відносини. Вони є змістовною складовою трудових відносин взагалі. Вони забезпечують організаційно-технологічне поєднання праці з речовими факторами виробництва. Просте поєднання працівника із засобами праці здійснюється в кожному процесі праці. Виробники автомобілів запускають в дію технологічні лінії, верстати, ЕОМ тощо і таким чином здійснюють свою працю — виробляють відповідну продукцію. На рівні суспільства діє суспільна комбінація робочої сили і речових факторів виробництва. Вона передбачає відповідність професійної структури сукупного працівника якісному стану засобів виробництва на всіх рівнях продуктивних сил.

Організаційно-технологічні відносини є базою соціально-економічних трудових відносин, або як їх ще називають — суспільної форми праці. У даному разі йдеться про ту підсистему трудових відносин, яка є складовою економічних відносин, у тому числі їх соціально-економічної ланки. Такий теоретичний підхід до визначення праці в системі суспільного виробництва відбиває її природу, змістовну (як елемента продуктивних сил), суспільну (як елемента соціально-економічних відносин), соціально-психологічну та соціально-правову (як наявність надбудовних елементів у трудових відносинах).

Суб'єктами соціально-економічних трудових відносин є індивіди, соціальні групи, соціальні інститути, держава. Для сучасної

ринкової економіки найбільш важливими суб'єктами соціально-економічних відносин є: найманий працівник, працівник колективного підприємства, підприємець-власник, підприємець-представник власника, професійний союз найманих працівників, союз підприємців, різні інститути (установи), що пов'язані з функціонуванням праці (НДІ праці, біржі праці, навчальні заклади), держава та її відповідні органи.

Отже, в економічній теорії при аналізі трудових відносин потрібно обов'язково розрізняти дві їх сторони і давати їм характеристику: по-перше, з матеріально-речової сторони (процес праці як такий) і по-друге, з соціально-економічної сторони (суспільна форма процесу праці). Першу сторону праці досліджують природничі науки, другу — економічна теорія, економіка праці (а надбудовні аспекти праці — соціологія, психологія, політологія).

Для нас велике методологічне значення має дослідження економічної форми праці, тобто соціально-економічних трудових відносин (далі трудових відносин).

Деякі економісти замість поняття «соціально-економічні трудові відносини» застосовують термін «характер праці». Як відомо, К. Маркс в першому томі «Капіталу» розглядав двоїстий характер вміщеної в товарах праці [5, розд. 1]. Але сучасні економісти характер праці розглядають досить широко. «...Характер праці — це категорія, яка відображає особливості взаємозв'язку людей у процесі спільної трудової діяльності, специфіку відносин між ними щодо їх участі у праці» [14, с. 39]. Існують й інші визначення сутності цього економічного явища, наприклад: «Характер праці виявляє характерні даному економічному устрою суспільства найважливіші риси соціальної природи праці».

Чітке визначення терміну «характер праці» дає можливість виявити ті властиві йому ознаки, які має вивчати економічна теорія. В. Врублевський запропонував наступні критерії поділу категорій, що виражають характер праці [13, с. 24]:

по-перше, виділення категорій, які характеризують найбільш фундаментальні соціально-економічні закономірності праці в межах даної економічної формації. Сюди варто, на наш погляд, віднести такі категорії, що функціонують в системі капіталістичної ринкової економіки, як наймана праця, ринок праці, вартість робочої сили, ціна праці, суспільна кооперація праці, товар робоча сила;

по-друге, виділення категорій, що характеризують рівень свободи-несвободи людини праці: відчужена праця, експлуатована

праця, підневільна праця, підлегла праця, примусова праця, безпосередня праця, визволена праця, вільна праця;

по-третє, слід виділити і такі аспекти соціально-економічних трудових відносин як: конкуренція праці, об'єднання праці (професійні спілки), кооперація людей праці і роботодавців тощо.

Подібний підхід щодо градації категорій характеру праці не може бути єдиним, але він дозволяє глибше зрозуміти суть категорії «характер праці».

Ми вважаємо, що для розкриття сутності соціально-економічних трудових відносин краще використовувати визначення, що вони являють собою суспільний устрій праці, або інакше: відносини між людьми по участі їх у суспільній праці. Тобто мова повинна йти про суспільний, а не організаційно-і техніко-економічний устрій праці. Термін «праця людини» не розкриває економічного устрою праці, бо в даному разі йдеться про працю як природне явище; терміни «праця кріпака», «праця найманого робітника», «праця асоційованого робітника» є важливими моментами саме суспільного устрою праці. Цей суспільний устрій праці в капіталістичній і перехідній економіці містить у собі відчуження праці, явище, яке обмежує вільну працю більшої частини сукупної робочої сили суспільства.

Отже, праця як суспільний феномен — це соціально-трудова відносина, які ми включаємо до системи загальних економічних відносин. Категорія «характер праці» є, на наш погляд, формаційною, тобто більш вузькою, специфічною категорією. Вона виражає притаманні даному економічному ладу суспільства найважливіші риси устрою праці. Сюди відносяться такі устрої праці (трудових відносин): безпосередньо колективна праця (прикметник «безпосередньо» треба розуміти буквально, тому що, наприклад, у радянських колгоспах (та й у наших закритих акціонерних товариствах) праця була лише формально колективною, бо в цих господарствах історично склалася велика різниця між колгоспниками за їх соціальним статусом: була колгоспна бюрократія і «просто» колгоспники, а суспільний статус цих двох груп колгоспників мав суттєві відмінності), і опосередкована суспільна праця за розвинутої форми товарного виробництва (наймана праця) та безпосередньо суспільна праця, яка, можливо, сформується у далекому майбутньому.

Досі ми аналізували основні ознаки відчуження праці, але не розкривали сутності цієї категорії соціально-економічних відносин. В колективній монографії російських економістів «Отчуждение труда: история и современность» пишеться: «Відчуження праці існує, коли в процесі і в результаті своєї діяльності праців-

ник відтворює зовнішні, не контрольовані ним матеріальні сили і відносини, які в подальшому протистоять йому як чужі, нав'язані йому умови праці і життя» [16, с. 22]. Заслужує на увагу визначення сутності відчуження праці відомого російського спеціаліста з теорії економічного відчуження В. Зав'ялова. За його визначенням, «поняття відчуження праці характеризує економічне відчуження зі сторони об'єктивної економічної форми присвоєння і тому виступає показником взаємного відчуження, яке обумовлене як відділенням праці від самої себе, так і відділенням праці від умов праці. Тільки на основі взаємного відчуження може існувати присвоєння чужої праці, втіленої у відчуженому продукті праці...» [17, с. 18].

У цілому ми сприймаємо дані вище визначення відчуження праці. Проте у наведених цитатах відчувається вплив марксового розуміння «чужої праці» — як додаткового продукту, безеквівалентно присвоєного капіталістом чи державою. Ми вважаємо, що відчуження праці існує й тоді, коли «чужа праця» не присвоюється, тобто коли увесь продукт праці повністю присвоюється робітником. Але незважаючи на це, у суспільстві може зберігатися приватна власність, влада державно-бюрократичного чиновництва, суттєве обмеження економічної демократії для представників праці. Враховуючи це, ми визначаємо сутність відчуження праці таким чином: соціально-економічне відчуження праці — це особливий елемент взаємодії сторін протиріччя в трудових відносинах з приводу здійснення праці, коли одна з них (приватна власність, командно-адміністративна бюрократія) справляє на іншу (працівники) зворотньо пригнічуючий, деформуючий, а іноді й руйнуючий вплив.

Якщо робітник відчуває, що його на виробництві тим чи іншим способом чи методом несправедливо пригнічують, то його праця виступає як відчужена праця.

Відчужена праця — це певна суперечлива система, яка включає в себе визначені види і форми, в яких родове у відчуженні праці проявляється у конкретній дійсності функціонуючих виробничих та трудових відносин. І як це не прикро, але об'єктивні реальності дають підстави стверджувати, що у післярадянській Україні відбувається складний і суперечливий процес трансформації трудових відносин системи одержавленого соціалізму в трудові відносини ринкової економіки, яка західними економістами ототожнюється з капіталістичною економікою, для якої характерним є система капіталістичної власності на засоби виробництва і найманої праці [18, с. 229—232, 376—378].

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України. — 80 с.
2. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа. — М.: Мысль, 1997. — 471 с.
3. *Маркс К.* Конспект книги Джемса Мілля «Основи політичної економії» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — Т. 42. — С. 5—37.
4. *Маркс К.* Економіко-філософські рукописи 1844 р. // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — 2-ге вид. — Т. 42. — с. 39—159.
5. *Маркс К.* Капітал. Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. Т. 23. — 790 с.
6. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. — 2-ге вид. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1986. — 800 с.
7. *Дутченко М., Плотников О.* Міра економічної свободи в процесі формування ринку // Економіка України. — 1992. — № 4. — с. 37—43.
8. *Бузгалин А. В.* Переходная экономика. — М.: Таурис, 1994. — 246 с.
9. *Гець В.* Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально орієнтованої економіки в Україні // Економіка України. — 2000. — № 2. — С. 4—12.
10. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К.: Політвидав України, 1979. — 60 с.
11. *Енгельс Ф.* Анти-Дюрінг. Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — Т. 20. — С. 3—318.
12. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования: Пер. с англ. — М.: Academia, 1999. — 956 с.
13. *Врублевский В. К.* Развитой социализм: труд и НТР. — К.: Политиздат, 1984. — 240 с.
14. Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / За ред. Г. Н. Климка, В. Н. Нестеренка. — К.: Вища шк. — Знання, 1997. — 743с.
15. Политическая экономия: Словарь / Под ред. М. И. Волкова и др. — М.: Политиздат, 1983. — 527 с.
16. Отчуждение труда: история и современность / Рук. авт. колл. Я.П. Кузьминов. — М.: Экономика. — 287 с.
17. *Завялов В. Р.* Проблема экономического отчуждения в анализе производственных отношений. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1990. — 144 с.
18. Політична економія: Навч. посібник / К. Т. Кривенко, В. С. Савчук, О. О. Беляев та ін. — К.: КНЕУ, 2001. — 508 с.